International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: **3049-2017**
IJMH 2026; 3(4): 88-90
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com
Received: 02-07-2026
Accepted: 25-07-2026
Publish : 28-07-2026

अङ्कुरनागपालः
अनुसन्धाता (विद्यावारिधिच्छात्रः),
विशिष्टद्वैतवेदान्तविभागः,श्रीलालबहादुरशास्त्री-राष्ट्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

शोधनिर्देशकः -
प्रो.श्रीमुरलीमनोहरपाठकवर्यः
मान्यः कुलपतिः,
श्रीलालबहादुरशास्त्री-राष्ट्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

Correspondence:
अङ्कुरनागपालः
अनुसन्धाता (विद्यावारिधिच्छात्रः),
विशिष्टद्वैतवेदान्तविभागः,श्रीलालबहादुरशास्त्री-राष्ट्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

श्रीराघवकृपाभाष्यदिशा जन्मादि-वेदान्तसूत्रत्रयार्थ-विमर्शः

अङ्कुरनागपालः, प्रो.श्रीमुरलीमनोहरपाठकवर्यः

भगवता बादरायणेन वेदान्तदर्शनं सूत्रितम् *"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा"* इत्यारभ्य *"अनावृत्तिः शब्दात्"* इत्यन्तम्। तत्र कृते कर्मकाण्डविचारे विज्ञाते कर्मणामनित्यत्वे मुमुक्षुजीवेन शास्त्रनिर्णीतदृष्ट्या श्रीरामचन्द्राख्यस्य सगुणब्रह्मणस्तन्नामरूपलीलाधामस्वभावप्रभावविषयिणी जिज्ञासा कर्त्तव्या— इत्यादिमस्य सूत्रस्याशयः श्रीराघवकृपाभाष्यकारै रामभद्राचार्यस्वामिचरणैः प्रकटितः। परं किंलक्षणं तद्ब्रह्मेत्यपेक्षायाम् *"जन्माद्यस्य यतः"* इति द्वितीयेन सूत्रेण वेदान्तवेद्यस्य ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमुक्तम्, *"शास्त्रयोनित्वात्"* इतितृतीयेण च ब्रह्मणो ज्ञाने शास्त्राणां प्रामाण्यम्। अथ *"तत्तु समन्वयात्"* इति तुरीयेण च ब्रह्मणि शास्त्राणां समन्वयं प्रवदता भगवता सूत्रकारेण लक्षणपरीक्षा प्रवर्तिता। एवमेतत्सूत्रत्रयस्यार्थश्चित्रकूटस्थतुलसीपीठाधीश्वरैर्जगद्गुरुश्रीरामभद्राचार्यपादैः स्वीये 'श्रीराघवकृपा-भाष्ये' महता श्रमेण भगवदनुग्रहेण च निरुपद्रवेण स्वं राघवीयविशिष्टाद्वैतराद्धान्तं पुरस्कृत्य प्रपञ्चितः। अत्राऽस्मिन् शोधलेखे श्रीरामभद्रीयं ब्रह्मसूत्रराघवकृपाभाष्यमनुसृत्य स एवार्थो विमृश्यते।

" जन्माद्यस्य यतः "[1]

अस्य जन्मादिसूत्रस्य भाष्यकारैर्वर्णकद्वयं प्रकटितम्। तत्रादौ—

(क) प्रथमं वर्णकम् (जगद्व्यापारपरकम्)

सूत्रेऽस्मिन् **'जन्मादि' 'अस्य' 'यतः'** इति त्रीणि पदानि सन्ति, येषामन्वय आनुपूर्व्या विपरीतक्रमेण सङ्गच्छते—

1. 'यतः' (सर्वनाम, पञ्चम्यन्तम्) = यस्मात्परमकारणात्; यत्-शब्दस्य सापेक्षत्वादत्र प्रथमसूत्रोक्तस्य ब्रह्मपदस्याऽनुवृत्तिः।[2]

2. 'अस्य' (इदं-सर्वनाम्नः षष्ठ्यन्तम्) = एतस्य पुरोदृश्यमानस्य संसारप्रपञ्चस्य। अत्र संसारस्य पञ्च लक्षणानि भाष्यकर्तृप्रोक्तानि; तद्यथा रचनावैविध्ययुक्तत्वम्, त्रिगुणात्मकपरिणामत्वम्, सततम-पवित्रत्वम्, तापत्रयात्मकत्वम्, असारत्वम् (अविचारितरमणीयत्वम्) च।

3. 'जन्मादि' (प्रथमान्तं पदम्): जन्म, स्थितिः, लयश्च। प्रायशः प्राक्तनाचार्योक्त्या तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासकल्पनया जगतः स्थितिलययोरध्याहारे गौरवदोषं पश्यन्तो भाष्यकारा नवीनमर्थं चक्रुः—*"जन्म च आदि च इति जन्मादि"*, अत्र आदिशब्दः "अद्भक्षणे"[3] इतिधातोर्निष्पन्नः; तेन 'आदि' नाम प्रलय इति। जन्मप्रलययोः समाहार एव 'जन्मादि'; तयोरन्तराले स्वतोऽन्तर्भूतत्वात्स्थिते-र्जन्मादिपदेन जगत उत्पत्तिस्थितिसंहृतीनामुपलब्धिः।[4] **समर्थितं चैतत्** "भवाप्ययौ हि भूतानां...त्वत्तः"[5] इतिगीतोक्तेः।

(ख) द्वितीयं वर्णकम् (आद्योत्पत्तिपरकम्)

अपूर्वेऽस्मिन् वर्णके **'जन्म'** (उत्पत्तिः), **'आद्यस्य'** (महासर्गे सम्भूतस्याद्यस्य—ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य, आकाशमहाभूतस्य वा), **'यतः'** (यस्मात्सकाशात्) इत्येवंरूपेण पदच्छेदः कल्पितः। एषोऽर्थः *"आत्मन आकाशः सम्भूतः"*[6] "हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वम्"[7] इत्यादिश्रुतियुगलमनुसरति।

तर्हि कथं तज्जगत्कर्तृत्वं श्रीरामचन्द्रे सङ्गच्छेत्? इति चेत्, तत्सिद्धान्तितं भाष्यकारैः 'लक्षण-साम्याद्वस्तुसाम्यम्' इति न्यायात्। यद् जिज्ञासाजन्मादिसूत्रलक्षितं परब्रह्म वेदान्तवेद्यम्, तत्

कोसलराजतनयः श्रीरामचन्द्र एव। *"जनयन्देव एकः"* इत्यादिश्रुतौ[8] *"सम्बाहुभ्याम्"* (प्रशस्तद्विभुजयुक्तः) तथा *"सम्पतत्रैः"* (बाणै रावणविनाशकैः) इति विशेषणौ केवलं द्विभुजे नराकारे श्रीराम एव सङ्गच्छेते[9]; नान्यत्र।

ततः समग्रार्थोऽस्य सूत्रस्य—एतस्य विचित्ररचनावतः, सत्त्वादिगुणात्मकस्य, असारस्य तापत्रयजाज्वल्यमानस्य दृश्यमानप्रपञ्चस्य उत्पत्तिस्थितिभङ्गा यस्मात्सर्वशक्तिमतो जगत्सर्वेश्वराद्रामाख्याद्भवन्ति, तदेव ब्रह्म। तत्तु जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणम्। ब्रह्मणः 'चित्' (परा, जीवनाम्नी) 'अचित्; (अपरा, प्रकृतिनाम्नी) इति विशेषणद्वयम्। ब्रह्म च स्वकीयमायाशक्तिभूतायाः 'श्रीसीतायाः' माध्यमेन जगत्कारणं भवति। किञ्च सृष्ट्यादौ सर्वप्रथमोत्पन्नस्याऽऽदिदेवस्य ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्योत्पत्तिः, किं वा समस्तप्रपञ्चादिभूतस्याऽऽकाशस्योत्पत्तिर्यस्मात् परमपुरुषाद्भवन्ति, तद्ब्रह्म—इति।

"शास्त्रयोनित्वात्"[10]

सूत्रेऽस्मिंस्तृतीये **"शास्त्रयोनित्वात्"** इति एकपदमेव, तच्च पञ्चम्यन्तमेकवचनम्। इयं पञ्चमी हेत्वर्थे। समासविग्रहात् 'शास्त्रम्' 'योनि' इति पदे लभ्येते। भाष्यकारैस्तत्र शास्त्रपदस्य द्विविधं निर्वचनं कृतम्; *"शासनात् शास्त्रम्"*—यल्लोकेभ्यो कर्त्तव्याकर्त्तव्ये शिक्षयति देशकालाधिकारिभेदेन धर्माधर्मयोः पुण्यपापयोर्वा व्यवस्थापनमुखेन, तत् 'शास्त्रम्' इति। किं वा *"शंसनात् शास्त्रम्"*—यत्पुरुषार्थचतुष्टयस्य धर्मार्थकाममोक्षाख्यस्य शंसनमुपदेशं वा करोति, तदेव 'शास्त्रम्' इति। अत्र विशेषस्तु—स्वतःप्रमाणभूताऽपौरुषेयी श्रुतिः (नित्यानुपूर्वीमयी) मन्त्रब्राह्मणारण्यकोपनिषद्रूपा परतःप्रमाणभूतैर्वेदानुकूलतया लब्धप्रामाण्यै रामायणमहाभारतपुराणसूत्रैश्च शास्त्रपदवाच्या। अथ सूत्रस्थस्य योनि-पदस्य त्रिविधोऽर्थो भाष्यकारैः प्रस्तुतः; प्रतिपादकः, कारणम्, प्रमाणं चेति। एतेनात्र वर्णकत्रयं सम्भवति। तत्र—

(क) प्रथमं वर्णकम् (प्रतिपादकपरकम्)

शास्त्रं योनिः (प्रतिपादकम्) यस्य, तद् शास्त्रयोनि (ब्रह्म), तस्य भावः शास्त्रयोनित्वम्; तस्मात् 'शास्त्रयोनित्वात्' इति। एतेन—शास्त्रमेव तस्य जगत्कर्तुर्ब्रह्मणो प्रतिपादकम्। यतो हि जगत्कारणभूतं ब्रह्म केवलं वेदान्तवेद्यम्, अतस्तज्जिज्ञास्यम्—इति सूत्रार्थः फलितः; *"सर्वे वेदा* यत्पदमामनन्ति"[11] इतिश्रुतेर्बलात्।

(ख) द्वितीयं वर्णकम् (कारणपरकम्)

"शास्त्राणां योनिः (कारणम्/प्राकट्यस्थलम्) इति शास्त्रयोनि (ब्रह्म), तस्माद् शास्त्रयोनित्वात्" इति। एतेन—अलौकिकहिताहितबोधकस्याऽपौरुषेयवेदशास्त्रस्य योनि (उत्पादकम्), तत्परब्रह्मैव; अतः सर्वज्ञशास्त्रकारणत्वात्तदेव जगन्निमित्तकारणभूतं जिज्ञास्यं च—इति सूत्रार्थः। अत्र मानम् *"अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः..."* इति श्रुतिः।[12]

(ग) तृतीयं वर्णकम् (प्रमाणपरकम्)

शास्त्रं योनि (प्रमाणम्) यत्र, तत् = शास्त्रयोनि (ब्रह्म), तस्मात् 'शास्त्रयोनित्वात्' इति। एतेन—यस्मिन् ब्रह्मण्यलौकिके शास्त्रमेव प्रमाणम् [अगतित्वादिन्द्रियाणां निष्फलत्वाच्च प्रत्यक्षानुमानोपमानानाम्][13] तस्यैव जिज्ञासा कर्त्तव्या—इति सूत्रार्थो निश्चितः; *"तं त्वौपनिषदं पुरुषं* पृच्छामि"[14] इतिश्रुतेर्बलात्।

अथास्य समग्रार्थः—ब्रह्म वेदान्तवेद्यं जगत्कारणम्, वेदशास्त्रस्योत्पादकम्, अलौकिकं प्रमाणान्तरावेद्यभूतं चेति मत्वा तदीया जिज्ञासा कर्त्तव्या—इति।

"तत्तु समन्वयात्"[15]

सूत्रमिदं त्रिपादात्मकम्; **'तत्' 'तु' 'समन्वयात्'** इति। अत्र भाष्यकारैर्वर्णकत्रिकं प्रस्तुतम्। तत्र—

(क) प्रथमं वर्णकम् (शास्त्रसमन्वयपरकम्)

कर्मिभिस्तु वेदानां क्रियामात्रपरत्वमुक्तम्; केवलं यज्ञाङ्गीभूतदेवतास्तुतिपरत्वाङ्गीकाराद्वेदभूतानामुपनिषदां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं तैस्तिरस्कृतम्। अतो भाष्यकाराः *"तत्तु समन्वयात्"* इत्यत्र तत्-शब्देन ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं कथयन्ति। समन्वयशब्दस्यार्थः सम्यगन्वयः; तात्पर्यस्य सम्यगवधारणमित्यर्थः। एतेन—**"तत्"** परब्रह्मणः शास्त्रवेद्यत्वं निश्चितम्। कुतः? **"समन्वयात्"** यतो हि समेषां वेदान्तवाक्यानां[16] परमं तात्पर्यं सम्यग्रूपेण तस्मिन् जगत्कर्तरि परमात्मनि श्रीरामे पर्यवसति, **"तु"** एव; *"सर्वे वेदा* यत्पदमामनन्ति"[17] इतिश्रुतेः। वेदोक्ता अग्निवाय्विन्द्रादिशब्दा अपि छागपशुन्यायेन परम्परया देवाधिदेवे श्रीराम एव पर्यवसन्ति—इति फलितार्थः।

(ख) द्वितीयं वर्णकम् (शक्तियोगपरकम्)

ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वं विचार्यते चेत्, विशिष्टाद्वैतमते यथा ऊर्णनाभिः (लूतातन्तुः) चेतनांशाज्जालस्य निमित्तं शरीराच्चोपादानं भवति, तथैव ब्रह्म जगत्कारणम्। सूत्रस्थेन समन्वयशब्देन सपत्नीकस्य पतेरिव स्वकीयया मायाशक्त्या सीतया सह रामाख्यस्य ब्रह्मणो जगत्कर्तुर्नित्ययोग उक्तः।[18] अत्र तत्-पदेन जगत्कारणत्वं शास्त्रयोनित्वं च सूच्यते। एतेन—**"तत्"** (ब्रह्मणो रामाख्यस्य जगत्कर्तृत्वं शास्त्रयोनित्वं च, **"तु"** (सर्वथा युक्तम्), यतः **"समन्वयात्"** नित्ययुक्तत्वात्तस्य स्वीयया स्वतोऽभिन्नस्वरूपया मायाशक्त्या भगवत्या सीतया सह—इति फलितार्थः।

(ग) तृतीयं वर्णकम् (अनुप्रवेशपरकम्)

तद्ब्रह्म केन प्रकारेण जगत्कारणं भवति? इति चेत्, 'समन्वयात्' इति। अत्र भाष्यकाराः "सम्यगनुप्रवेशम्" [अन्तर्यामितया सर्वत्र प्रवेशम्][19] एवमुदीरयन्ति। एतेन—**"तत्"** (परब्रह्मणो जगत्कारणत्वं युक्तम्), **"तु"** (एव), **"समन्वयात्"** (यतस्तद् अन्तर्यामितया निखिले चराचरे प्रपञ्चे सम्यगनुप्रविष्टम्)—इति सूत्रार्थः। अत्राऽन्तर्यामिब्राह्मणम् "यः पृथिव्यां तिष्ठन्..."[20] इत्यादिकं मानम्। सर्वत्र प्रविश्य नियमनादेव ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं सिद्धम्।

एवमस्य सूत्रस्य समग्रार्थः—शास्त्रप्रमाणके परब्रह्मणि श्रीरामे वेदान्तवाक्यानां सम्यग् अन्वयः, स्वीयया मायाशक्त्या सीतया सह तस्य नित्ययोगः, निखिले च प्रपञ्चेऽन्तर्यामितया तस्य सम्यगनुप्रवेशो वर्तन्ते; एतेन तद्धि रामाख्यं ब्रह्म जगत्कारणम्—इति।

अथोपसंह्रियत एतत्सूत्रत्रयानुशीलनेन—प्रपञ्चोऽयं विचित्ररचना-वान् सत्त्वादिगुणात्मकोऽसारस्तापत्रय-जाज्वल्यमानश्च, एतस्यो-त्पत्तिस्थितिभङ्गा यस्मात्सर्वशक्तिमतो जगत्सर्वेश्वराद्रामाख्या-द्भवन्ति, तदेव ब्रह्म। तत्तु जगतोऽस्याभिन्ननिमित्तोपादानकारण-भूतम्, तस्य पुनर्द्वे विशेषणे स्तः; 'चित्' (जीवाख्यम्), 'अचित्' (प्रकृतिसञ्ज्ञम्) च। तच्च ब्रह्म नित्यं स्वकीयमायाशक्त्याऽस्य जगतः कारणम्। अपि च कल्पादौ हिरण्यगर्भस्य, किं वा आदिमस्य भूतस्याऽऽकाशस्य चाप्युत्पत्तिस्तत एव। ब्रह्म वेदान्तवेद्यं जगत्कारणं वेदशास्त्रप्रकटयितृ प्रमाणान्तरावेद्यभूतं च। शास्त्रप्रमाणके परब्रह्मणि तस्मिन् समेषां वेदान्तवाक्यानां सम्यगन्वयः, स्वीयया मायाशक्त्या च तस्य नित्ययोगः, निखिले च प्रपञ्चेऽन्तर्यामितया तस्य सम्यगनुप्रवेशः शास्त्रप्रसिद्धाः। एतेनैव तद्धि ब्रह्म जगत्कारणमिति जन्मादिवेदान्तसूत्रत्रयस्यार्थो निरूपितः।

नास्त्यत्र कश्चन सन्देहलेशावकाशो यच्छ्रीराघवकृपाभाष्ये वेदान्तसूत्राणां नव्यमनुसन्धानं भाष्यकारैरनुगृहीतम्; तन्महत्सौभा-ग्यमस्मदादीनां दर्शनस्ववार्रिपिपासूनाम्। नारायणस्मृतिः॥

:: सङ्केताक्षराणि ::

क. = कठोपनिषद्। **गी.** = श्रीमद्भगवद्गीता। **तै.** = तैत्तिरीयोपनिषद्। **धातु.** = पाणिनीय-धातुपाठः। **बृ.** = बृहदारण्यकोपनिषद्। **ब्र.सू.** = ब्रह्मसूत्राणि। **श्वे.** = श्वेताश्वतरोपनिषद्। **सू.रा.भा.** = ब्रह्मसूत्र-राघवकृपाभाष्यम्।

:: सन्दर्भग्रन्थाः ::

1. 'ईशाद्यष्टोत्तरोपनिषदः'*, पणशीकर वासुदेव लक्ष्मणशास्त्री, चौखम्बा विद्याभवन (वाराणसी), 2010 ई.
   [* सर्वा अप्युपनिषदोऽत्र प्रयुक्ता एतस्मादेवोदाहृता इति ज्ञातव्यम्]
2. 'पाणिनीयधातुपाठः', कनकलाल शर्मा, चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफ़िस (वाराणसी), 1969 ई.
3. 'ब्रह्मसूत्रेषु श्रीराघवकृपाभाष्यम्', जगद्गुरु श्रीरामभद्राचार्य, श्रीतुलसीपीठ-सेवान्यास (चित्रकूट), 1998 ई.
4. 'श्रीमद्भगवद्गीता' (20), गीताप्रेस (गोरखपुर), 2022 ई.

पाद टिप्पणी -

1. ब्र.सू.1.1.2
2. *"समासान्तर्गतोऽपि ब्रह्मशब्दोऽनुवृत्तः सन् प्रथमैकवचनान्ततया विपरिणम्यमानः समानमधिकुरुते"* (सू.रा.भा.पृ.54)
3. धातु.2.1
4. *"जन्मादीत्यत्र...तद्गुणसंविज्ञानं...गौरवास्पदम्; तर्हि...जन्म चाऽऽदी च तयोः समाहारो जन्मादि"* (सू.रा.भा.पृ.54)
5. गी.11.2
6. तै.2.1.1
7. श्वे.3.4
8. तत्र 3.3
9. *"द्यावाभूमी स्वर्गमर्त्यलोकात्मकं जनयन्नेकोऽद्वितीयो भगवान् रामो बाहुभ्यां भुजाभ्यां निक्षिप्तैः सम्पतत्रैर्बाणैर्धमति रावणादीन्निहन्ति ... बाहुभ्यामित्यनेन द्विभुजोपलक्षितः श्रीरामस्तथैको देव इत्यनेन परब्रह्म"* (सू.रा.भा.पृ.59-60)
10. ब्र.सू.1.1.3
11. क.1.2.25
12. बृ.2.4.10
13. *"नैवानुमानप्रसरोऽत्र ज्ञेयः...साफल्यमस्यास्ति न लौकिकेऽपि... लोकोत्तरे ब्रह्मणि नोपमानम्"* (सू.रा.भा.पृ.67-68)
14. बृ.3.9.26
15. ब्र.सू.1.1.4
16. *"अत्र शास्त्रशब्दः प्रकरणानुरोधेन वेदान्तवाक्यपरः...तस्यैव ब्रह्मणि महातात्पर्यसमर्पकत्वेन समन्वयः"* (सू.रा.भा.पृ.74)
17. क.1.2.25
18. *"समन्वयात्ततो ब्रह्मणोऽस्य जन्मादि; मायया भगवतः समन्वयः...पत्न्या समन्वितपतिरिव"* (सू.रा.भा.पृ.80)
19. *"समन्वयः...सम्यगनुप्रवेशः; भगवान्नन्तर्यामित्वेन जगति समनुप्रवेशा-ज्जगज्जन्मादिकारणम्"* (तत्रैव पृ.82)
20. बृ.3.7.3